

The Function of Shia Imams in Safavid-Era Narrative Literature

Mehrdad Alizade Shaarbaf¹

Abstract

During the Safavid era, stories, in addition to providing entertainment, played a significant role in advancing political objectives and shaping social norms. One of the most important manifestations of the political and social function of narrative literature in this period is the prominent role of Shia Imams. By incorporating Shia Imams into fictional texts, storytellers aimed to cultivate a religious discourse among the masses and promote the ruling ideology. This study analyzes the role of Shia Imams in Safavid-era narratives by examining their functions across four domains: (1) propagating the Shia faith, (2) legitimizing the Shia faith, (3) serving as models of heroism, and (4) converting non-Muslims (non-Shias) to Islam (Shia). The results indicate that the traditional heroes of Iranian narratives and tales—typically kings or princes—were transformed into Shia Imams, whose primary function was religious discourse formation. Similarly, the superheroes of earlier popular tales became accessible, populist figures whose mission centered on the propagation of the Shia faith.

Keywords: Shia, Safavid era, narrative literature, religious discourse, Shia Imams.

Received: 19 May 2025 :: Revised: 24 November 2025
Accepted: 14 February 2026 :: Published Online: 09 May 2026

1. PhD Graduate of Persian Language and Literature
e-mail: Mehrdadalizade1370@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8201-9076>

How to cite this article:

Alizade Shaarbaf, M. (2026). The Function of Shia Imams in Safavid-Era Narrative Literature. *New Literary Studies*, 58(4), 25-44.

<https://doi.org/10.22067/jls.2026.93617.1711>

Extended Abstract

1. Introduction

With the rise of the Safavid dynasty and the official establishment of Twelver Shi'ism as the state religion, the Safavid state strategically employed storytelling as a powerful and influential medium for religious propagation. By providing financial support, establishing permanent venues for storytellers and audiences, and institutionalizing *qahveh-khaneh* (coffeehouses) as central hubs of public discourse, the state transformed these spaces into vital platforms for disseminating Shi'ite ideology.

Storytellers, operating in neighborhoods and urban centers, systematically familiarized the public with the virtues and narratives of Shi'ite Imams—particularly Imam Ali, Imam Hasan, Imam Husayn, and the Mahdi al-Muntazar. The narratives of this era were imbued with a distinct religious character through the deliberate incorporation of key Shi'ite theological constructs: explicit linguistic references to Shi'ism, binary oppositions between Sunni and Shi'ite Islam, assertions of the legitimacy of Twelver Shi'ism, frequent mentions of the Twelve Imams, and, most significantly, the conversion of adversaries from Sunni Islam to Shi'ism.

Consequently, the central heroic figure in Safavid-era narrative literature became the Shi'ite Imam—especially Imam Ali—who, in a profound shift, assumed the role of the spiritual and ideological protagonist, effectively replacing traditional literary heroes such as legendary warriors and folk champions of earlier Persian literature.

2. Methodology

This study investigates the role of Shi'ite Imams in Safavid-era narrative texts through a library-based research method. A corpus of Safavid-era stories was analyzed using qualitative content analysis to examine the function of Shi'ite Imams across four key thematic domains: (1) religious propagation of Twelver Shi'ism, (2) the justification and validation of Shi'ism's truth, (3) the embodiment of a new model of spiritual heroism, and (4) the conversion of non-Muslims (or non-Shi'ites) to Islam (specifically Shi'ism).

These dimensions were systematically identified and interpreted to reveal the ideological and cultural mechanisms through which narrative literature served the Safavid state's religious and political agenda.

3. Results

The findings indicate that during the Safavid period, storytelling assumed a socio-political function previously fulfilled by *qasida* (panegyric poetry) in royal courts. However, a crucial transformation occurred: the personal lives of the Shah and royal princes were no longer the central focus of narrative attention.

Instead, the Safavid state required a new ideological hero to legitimize its emerging Shi'ite Iranian identity and to reinforce dominant political, social, and ideological discourses. The figure who best fulfilled this role was the Shi'ite Imam—particularly Imam Ali—whose inherent ideological legitimacy and symbolic power enabled him to serve as a highly effective agent of discourse formation, addressing the spiritual and cultural needs of Safavid society.

The narrative hero was no longer a royal prince or a romantic warrior, but a divinely ordained religious leader whose life and mission embodied the core values of the new state ideology.

4. Discussion and Conclusion

In the Safavid era, the religious-historical heroes of narrative literature—specifically the Shi'ite Imams—performed four fundamental functions that were instrumental in consolidating the religious discourse of the time.

4.1. Religious Propagation of Twelver Shi'ism

The propagation of Shi'ism in these narratives was achieved through both direct and indirect references to core Shi'ite doctrines, primarily mediated through the Imams themselves. For instance, in certain tales, Prophet Muhammad is depicted as dispatching Imam Ali to distant lands to spread Shi'ite teachings.

Other narratives include references to key Shi'ite beliefs such as the occultation and eventual return of Imam al-Mahdi or incorporate hadiths and sayings attributed to prominent Shi'ite figures. The underlying intention of the storyteller was likely to familiarize the audience with the concept of Shi'ism and to embed it within the consciousness of the public, thereby normalizing and legitimizing the faith.

4.2. Substantiation of the Veracity of the Shi'ite Creed

In the fictional literature of the Safavid era, Shi'ite Imams seek to substantiate the veracity of the Shi'ite school in contrast to other sects through two primary approaches.

First, Shi'ism is often presented as synonymous with Islam itself; the term "Islam" in these narratives implicitly refers to Shi'ism as the only legitimate form of the religion. Second, the validation of Shi'ism is frequently depicted through the acknowledgment of its truth by adversaries, which often leads to their conversion. In this way, the Shi'ite school is portrayed as the sole rightful creed.

4.3. The Shi'ite Imam as the Archetype of Heroism

In Safavid-era narratives, protagonists of royal lineage are largely absent. Instead of aristocratic love quests, there was a growing demand for narratives centered on religious missions—particularly the دعوت (invitation) of non-believers or non-Shi'ites to Shi'ism.

Such narratives were expected to resonate with the general public, serve as moral exemplars, and inspire collective engagement. The Shi'ite Imam, as a religious hero, emerged as the most suitable archetype to fulfill these expectations.

4.4. Invitation of Non-Muslims to Islam

The primary mission of the Shi'ite Imam in these narratives is the conversion of non-Muslims (or non-Shi'ites) to Islam (Shi'ism). This theme constitutes one of the most prevalent motifs in Safavid-era literature.

In many narratives, the non-Muslim hero either accepts Islam and is spared, or rejects it and faces death.

The above discussion demonstrates that during the Safavid era, prose narrative literature gradually replaced courtly poetry, and popular literature assumed a more significant role in the consolidation of the Safavid political-ideological system. Consequently, the monarch, once the central figure of narrative literature, was replaced by the Shi'ite Imam as the primary protagonist.

DOI: <https://doi.org/10.22067/jls.2026.93617.1711>

شاپای چاپی: ۸۱۷۱-۳۰۶۰ | شاپای الکترونیکی: ۲۵۲۵-۲۷۸۳

تاریخ ارسال: ۱۴۰۴/۰۲/۲۹
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

نشریه علمی جستارهای نوین ادبی، شماره ۲۳۱، زمستان ۱۴۰۴، صص ۲۵-۴۴

مقاله پژوهشی

تحلیل کارکرد امامان شیعه در آثار داستانی عصر صفویه

مهرداد علیزاده شعرباف^۱

چکیده

در عصر صفوی، قصه علاوه بر سرگرمی، نقش مهمی در پیشبرد اهداف سیاسی و تعیین وضعیت اجتماعی داشته است. یکی از مهم‌ترین نمودهای کارکرد سیاسی و اجتماعی قصه، نقش پررنگ امامان شیعه، در ادبیات داستانی در این دوره است. قصه‌پردازان با به‌کارگیری امامان شیعی در متون داستانی این دوره، با تبلیغ ایدئولوژی حاکم، سعی در گفتمان‌سازی مذهبی در میان توده داشته‌اند. در این پژوهش، در راستای واکاوی نقش امامان شیعی در متون داستانی عصر صفوی، کارکرد آنان را در چهار حوزه «تبلیغ مذهب تشیع»، «اثبات برحق مذهب تشیع»، «الگوی پهلوانی» و «بازگردانی غیرمسلمان (غیرشیعه) به اسلام (شیعه)» مورد تحلیل و بررسی قرار خواهیم داد. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد قهرمان سنتی متون داستانی و قصص ایرانی، در این دوره از ملک و ملک‌زاده یا بدل به امام شیعی با کارکرد گفتمان‌ساز مذهبی شده است و یا ابرقهرمانان قصه‌های عامیانه پیشین، بدل به قهرمانان ملموس و مردمی شده که رسالت وی، گسترش مذهب شیعه است.

کلیدواژه‌ها: شیعه، قصه، عصر صفوی، گفتمان مذهبی، امامان شیعه..

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی

e-mail: Mehrdadalizade1370@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8201-9076>

ارجاع به این مقاله:

علیزاده، م. (۱۴۰۴). تحلیل کارکرد امامان شیعه در آثار داستانی عصر صفویه. جستارهای نوین ادبی، ۲۵(۴)، ۲۵-۴۴.

<https://doi.org/10.22067/jls.2026.93617.1711>

مقدمه

صفویان از زمان روی کار آمدن، با تأکید بر دو شاخصه ملیت ایرانی و مذهب تشیع، سعی در ایجاد و تقویت هویت ملی و مذهبی و به تبع آن، بنیان‌گذاری هویت تلفیقی ملی-مذهبی کردند. سیاسیون، سعی داشتند تحت لوای ملت و دین، مردم را یکپارچه کنند؛ در راستای پیشبرد بخشی از همین هدف سیاسی-اجتماعی بود که شروع به تربیت قصه‌پردازانی کردند که درونمایه نقلشان، مسائل مذهبی و مقولات ایرانی است؛ صفویان سعی در تجمیع هویت ایرانی و مذهب تشیع داشتند و در همین راستا، از قصه به‌عنوان یک ژانر ادبی پر مخاطب استفاده کردند. در واقع، تشکیل دولت صفوی در بازه زمانی قرن نهم تا دوازدهم، در جهت دهی به مسیر قصه‌پردازی تأثیر بسزایی داشت.

با روی کار آمدن صفویان و اعلام مذهب رسمی تشیع، قدرت حاکم، قصه را ابزار مناسب و پرنفوذی در میان توده یافته و از آن به‌عنوان رسانه جمعی برای تبلیغ مذهب استفاده کرد و با فراهم آوردن شرایط مناسب و تعیین راتبه و تعبیه محل دائمی، قهوه‌خانه، محمل مناسبی برای نقالان شکل گرفت و نقالان نیز در هر کوی و برزن گوش‌ها را به مدح و قصه‌امان شیعی، به‌خصوص امام علی^(ع) آشنا کردند. در واقع، تا پیش از این دوره، نقالی و قصه‌گویی به‌عنوان یک شغل رسمی و درباری مطرح نبود، اما از این دوره است که نقالی و نقابت تبدیل به یک شغل رسمی و درباری می‌شود و برای آن سلسله‌مراتبی از جمله «ابدال، مفرد، قضاب، درویش اختیار، علم‌دار، دست نقیب و نقیب» تعریف می‌شود. از همین دوره است که بنابر استنادهای تاریخی، قصه‌گویی مقامی والا می‌یابد^۱ و برای نقالی و قصه‌گویی، تقریباً از زمان شاه‌عباس دوم، مکان‌هایی دائمی [=قهوه‌خانه‌ها] تشکیل می‌شود و برای قصه‌گویان نیز مقرری درباری در نظر گرفته می‌شود^۲. میرزا سمیعا، تاریخ‌نگار عصر صفوی، درباره مقرری نقالان و نظارتی که بر این کار انجام می‌گرفته است می‌نویسد:

«خدمت مشارالیه تشخیص بنیچه اصناف است که هر ساله در سه ماهه اول کس تعیین و کدخدایان هر صنف را حاضر نموده به رضای یکدیگر بر وفق قانون و حق و حساب و معمول و دستور مملکت، بنیچه هر یک را مشخص و طوری نوشته مهر نموده و به سررشته کلاتر سپارد که متوجهات دیوانی هر صنف در آن سال از آن هر صنف که استاد تعیین می‌نماید باید نزد نقیب اعتراف به رضامندی به استادی آن شخص نموده و معتبر ساخته و نزد کلاتر آورده» (میرزا سمیعا، ۱۳۷۸، صص.

۸۰-۸۱).

بنابر ضرورت زمان، قهرمان در آثار داستانی این دوره، امام شیعی، به‌ویژه امام علی^(ع)، است و قهرمان مذهبی،

تا حد زیادی، جای پهلوانان و عیاران ادبیات داستانی پیشین را می‌گیرد. البته، قصه در هر دوره‌ای محمل مناسبی برای طرح مباحث دینی بوده و رگه‌های مذهب نیز در آن وجود داشته است، ولیکن در عصر صفوی، به‌کارگیری برخی ساختارهای شیعی، مانند اشاره مستقیم لفظی به شیعه، تضاد میان دو مذهب اسلامی [شیعه و سنی]، برحقی مذهب تشیع، اشاره به امامان شیعه به‌ویژه امام علی (ع)، امام حسن (ع) و امام حسین (ع) و مهدی موعود (عج) و مهم‌تر از همه، تغییر اعتقادات معاندان از تسنن به تشیع، نسبت به هر دوره‌ای، قصه را بیش‌تر به رنگ مذهب درآورده است. امام شیعی در قصص این دوره، یک کارکرد اصلی داشته است و آن، دعوت از انس و جن و حتی نباتات به مذهب شیعه بوده است که در این مسیر، از ابزارها، روش‌ها و شیوه‌های متعددی استفاده می‌کند. در این پژوهش، در پی واکاوی کارکرد امام شیعی در قصص این دوره هستیم.

پیشینه تحقیق

مهم‌ترین و مرتبط‌ترین پژوهشی که در زمینه تحلیل کارکرد امامان شیعی در ادبیات داستانی عصر صفوی انجام گرفته است، بخشی از کتاب ادبیات مکتبخانه‌ای ایران، (نشر چشمه، ۱۳۹۵) [تالیف حسن ذوالفقاری و محبوبه حیدری](#) است. محققان در این کتاب، ذیل تشریح منظومه «رستم‌نامه»، به کشتی گرفتن امام علی (ع) و رستم اشاره می‌کنند و آن را تلاقی دو هویت ملی و مذهبی می‌دانند که درنهایت موجب اتحاد و تلفیق دو نماد ملی (رستم) و مذهبی (امام علی) می‌شود.

علاوه بر کتاب مذکور، تحقیقات دیگری در حوزه قصص و ادبیات داستانی عصر صفوی نگارش یافته است که هرکدام، به گوشه‌ای از قصص عصر صفوی و نقش آن در تثبیت گفتمان مذهبی این عصر اشاره کرده‌اند. سید محمد دشتی در مقاله [«قصه‌های عامیانه در عصر صفوی»](#) (ادبیات داستانی، زمستان ۱۳۷۸، شماره ۵۲، صص ۱۰ تا ۱۷) معتقد است قصه در عصر صفوی، تحت تأثیر دگرگونی اوضاع، به مسائل سیاسی و اجتماعی می‌پردازد. وی بیان می‌کند که قصه‌های عامیانه، به‌ویژه دسته‌منثور، در جهت‌دهی به افکار سیاسی و اجتماعی توده مؤثر بوده است.

میلااد جعفرپور در مقدمه کتاب مسیب‌نامه این متن را یکی از مهم‌ترین حماسه‌های شیعی در سنت قصه‌پردازی معرفی کرده است که برخلاف شهرت مختارنامه و ابومسلم‌نامه، کم‌تر موردتوجه قرار گرفته است. نویسنده تأکید می‌کند که این متن، بازتابی از آرمان‌های قیام خون‌خواهانه شیعی است که قهرمان داستان، مسیب خزاعی، در برابر خلفای اموی می‌ایستد.

سجاد آیدنلو در مقدمه کتاب رستم‌نامه، این روایت را بازتابی از گرایش‌های حماسی-مذهبی مردم قرن یازدهم

می‌داند که در آن دو شخصیت محبوب ملی (رستم) و مذهبی (امام علی) در یک روایت تلفیقی در کنار یکدیگر قرار گرفته‌اند؛ آنچه که در پژوهش حاضر نیز بر آن تأکید شده است.

حسین اسماعیلی در مقدمه کتاب ابومسلم‌نامه به روایت طرسوسی، ذیل عنوان دوره صفوی و افول اقبال ابومسلم‌نامه، بحثی پیرامون قصه، بالأخص قصه ابومسلم‌نامه که قصه‌ای مذهبی است، دارد؛ وی در این چند صفحه به ذکر اقاویل پراکنده از علما و محققان، پیرامون قصه ابومسلم‌نامه از جمله محقق کرکی، فاضل ابهری، سیدمحمد موسوی حسینی مطهر نقیبی، مطهر بن محمد مقدادی و میرلوحی پرداخته است. هر چند مصحح در این صفحات، به طور مستقیم به نقش امام شیعی قصه در این دوره اشاره نمی‌کند، ولیکن، به طور ضمنی، به اهمیت و تأثیر قصه مذهبی در شرایط سیاسی و اجتماعی در این دوره اشاره دارد. ضمن این که سرفصل قبلی مقدمه این کتاب، بررسی قصه ابومسلم‌نامه «از عصر غزنوی تا عهد صفوی» خود تأییدی بر فرضیه اهمیت قصه در عصر صفوی است که نویسنده را بر آن داشته است که قصه در عصر صفوی را ذیل مبحثی مجزا مورد بررسی قرار دهد. البته محقق در این مقدمه مبسوط، اقوال ضد و نقیض پیرامون قصه ابومسلم‌نامه در عصر صفوی را صرفاً گردآوری کرده است و از مطالب مطرح شده، استنتاج و جمع‌بندی ارائه نمی‌کند.

نسیم خلیلی در کتاب گفتمان نجات‌بخشی در ایران عصر صفوی در فصل چهارم تحت عنوان «در جست‌وجوی اندیشه قهرمان‌جویی در ادبیات عامیانه عصر صفوی» ابتدا سعی می‌کند شمایی کلی از ادبیات عصر صفوی به دست دهد؛ وی «حماسه‌های علوی» یا «حیدرنامه‌ها» را مهم‌ترین نوع ادبی این دوره برمی‌شمارد. در راستای تکمیل گزاره نویسنده کتاب، باید گفت که در کنار حماسه‌های علوی در این دوره که قهرمانان آن‌ها امام شیعی است و شامل جنگ‌نامه امام علی نسخه خطی به شماره بازیابی ۱۲۲۳۸ در کتابخانه مجلس، داستان کوه قاف نسخه خطی به شماره بازیابی ۱۲۰۹۰ در کتابخانه مجلس، غزوة‌المجاهدین نسخه خطی به شماره بازیابی ۱۶۷۳۷/۸۳۸ در کتابخانه مجلس، و حتی ابومسلم‌نامه، شمار زیادی از قصه‌های این دوره را قصه‌هایی تشکیل می‌دهند که صبغه تاریخی ندارند ولیکن از نظر اهداف، همسو با حماسه‌های علوی در پی تبلیغات ایدئولوژیک عصر صفوی‌اند.

سؤالات پژوهش

۱. اهداف و کارکردهای امام شیعی در قصه‌های عامیانه در دوره صفویه کدام است؟
۲. قصه چه نقشی در شکل‌گیری هویت مذهبی در دوره صفویه داشته است؟
۳. قهرمان قصه‌های عامیانه، چگونه از پادشاه و ملک و پادشاهزاده و ملک‌زاده به قهرمان مذهبی تبدیل شد؟

پیکره متنی تحقیق

- جنگ‌نامه امام علی یا داستان جنگ‌های حضرت محمد و حضرت علی (نسخه خطی). بی تا. بی نا.
- چهار درویش. (۱۳۹۵). به تصحیح حسن ذوالفقاری. تهران: ققنوس.
- حسین کرد شبستری. (۱۳۸۷). به کوشش ایرج افشار، مهران افشاری. تهران: چشمه.
- حکیم، منوچهر خان. (۱۳۸۳). اسکندر و عیاران (گزینش و ویرایش از علی رضا ذکاوتی فراگزولو). تهران: نی.
- داستان جنگ‌های حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع) (نسخه خطی). ۱۲۲۳۸. بی تا.
- داستان کوه قاف (نسخه خطی) شماره: ۱۲۰۹۰. بی تا.
- شیرویه نامدار. (۱۳۸۴). تهران: ققنوس.
- غزوه‌المجاهدین (نسخه خطی) شماره: ۸۳۸/۱۶۷۳۷. بی تا.
۱۳۸۹. قصه مهر و ماه. (۱۳۸۹). به کوشش محمدحسین اسلام‌پناه. تهران: چشمه.
- کنبوه لاهوری، عنایت‌الله. (۱۳۹۲). بهار دانش. به تصحیح حسن ذوالفقاری. تهران: رشدآوران.
- هروی، فخری. (۱۳۹۴). هفت کشور. به تصحیح ایرج افشار و مهران افشاری. تهران: چشمه.
- واعظ هروی، عطاءالله بن حسام. (بی تا). کلیات هفت جلدی کتاب مختارنامه. تهران: حسینی.
- پتیس دلاکروا، فرانسوا. (۱۳۹۷). هزار و یک روز. مقدمه و تصحیح از رضا طاهری. تهران: نخستین.
- سلیم جواهری. (۱۳۹۶). کتاب صوتی: نوین کتاب گویا.

بحث اصلی: بازنمود امام شیعی در ادبیات داستانی عصر صفوی

صفویان از زمان روی کار آمدن، در پی یکپارچه کردن ایران بودند. یکی از دست‌آویزهای صفویان در راستای یکپارچه کردن ملت ایران، تقویت مبانی مذهبی بود که زرمه‌های آن، پیش از آنان نیز به راه افتاده بود؛ توضیح اینکه هنگامی که صفویان روی کار آمدند، سال ۹۰۷ قمری، سعی داشتند حکومت ملوک‌الطوایفی ایران را یکپارچه سازند و از این طریق، حکومتی قدرتمند بسازند که هم در مقابل اقوام مهاجم یارای ایستادگی داشته باشد و هم مبانی حکومت را در یک نقطه متمرکز کند. آنان برای این کار، به تحکیم بنیان‌های ایدئولوژیک روی آوردند که اتفاقاً قبل از آنان نیز جایی در دل توده باز کرده بود.^۳

صفویان، در راستای تبلیغ و اشاعه هویت دینی و ملی، از ابزارهای گوناگونی استفاده می‌کردند. یکی از ابزارهای

مهم صفویه در این مسیر، نقالان بودند. نقالان، به‌عنوان گروهی که به‌طور مستقیم با توده سر و کار داشتند، یکی از راه‌های ارتباطی مناسب درباریان با عوام مردم بودند. یکی از مراکز نشر افکار و عقاید در عصر صفوی، قهوه‌خانه‌ها بوده است. با توجه به تأسیس قهوه‌خانه در این دوره و استقبال عام، قهوه‌خانه‌ها، تبدیل به پایگاه‌های مهمی برای طرح مباحث ادبی و چالش‌های فرهنگی و حتی اجتماعی بوده است؛ بنابر قول فلسفی، در عهد شاه‌عباس، در بیش‌تر شهرهای بزرگ ایران، مخصوصاً در قزوین و اصفهان قهوه‌خانه‌های متعدد دائر شده بود. شاعران، اهالی قلم، نقاشان، نقالان و توده، برای کسب درآمد، گذراندن وقت و دیدار با دوستان و سرگرم ساختن خود و کسب یا مناظرات شاعرانه و شنیدن حکایات و قصص به قهوه‌خانه می‌رفتند (فلسفی، ۱۳۳۳، ص. ۲۶۱). یکی از مهم‌ترین کارهایی که در قهوه‌خانه‌ها انجام می‌شده، نقالی بوده است. همان‌طور که در بخش‌های پیشین نیز اشاره کردیم، نقالی در این دوره، یکی از اشغال‌درباری بود که برای آن، سلسله‌مراتب و منصب‌درباری تعریف شده بوده است. نقالان و قصه‌گویان، با نقل مکان خود از کوچه و برزن به قهوه‌خانه، مخاطب را نیز با خود همراه کردند؛ لذا، بخش عمده‌ای از دوستاناران قهوه‌خانه، مردمان کوچه و بازار بودند که به‌واسطهٔ علاقه‌ای که به قصه داشتند، به آن مکان سرازیر شده بودند. چنین پایگاهی که مردم توده و عوام، از هر قشری در آن با شوق و رغبت جمع می‌شده‌اند، طبیعتاً، محمل بسیار مناسبی در جهت تبلیغ و اشاعهٔ مبانی فکری بوده است. مردم برای شنیدن حکایات و قصص و تفریح خاطر، به قهوه‌خانه می‌آمدند. فضای درونی و بیرونی قهوه‌خانه نیز به‌گونه‌ای بوده که مستعد گرد آمدن اقشار مختلف در آن بوده است.

در ابتدای عصر صفوی، قصه تحریم شد^۴. با توجه به اوضاع عصر صفوی، می‌توان چنین نتیجه گرفت که علت اصلی تحریم قصه در این دوره، احتمالاً به دلایل سیاسی و مهم‌تر از همه، تضعیف گروه قزلباشان بوده که به‌شدت قدرت گرفته بودند. قزلباشان، نسل خود را به ابو مسلم می‌رساندند، لذا تحریم قصهٔ ابو مسلم و در پس آن، تحریم قصه، یکی از راه‌های تضعیف و مقابله با آن‌ها بود؛ اما دیری نگذشت که حکومت نفوذ قصه در ذهن مردم را دریافت و تصمیم گرفت طرحی حکومتی برای قصه تدارک بیند و گماشتگانی نیز برای نظارت بر این طرح برگزیند. حاصل این اقدام، فزونی قصص با قهرمانان تاریخی-مذهبی بود. در راستای تثبیت گفتمان مذهبی عصر صفوی، قهرمانان تاریخی-مذهبی قصص، امام شیعی، چهار کارکرد اصلی داشتند که در زیر بدان‌ها اشاره خواهد شد.

۱. تبلیغ مذهب تشیع

مقصود از تبلیغ مذهب تشیع، اشارات مستقیم و غیرمستقیم به مبانی مذهب تشیع در قصص این دوره، توسط امام

شیعی است. به طور مثال، حضرت محمد (ص)، امام علی (ع) را در جهت تبلیغ مذهب تشیع به سرزمین‌های دوردست می‌فرستد یا در بخش‌هایی از قصه، به یکی از باورهای شیعی مانند منجی آخرالزمان، امام مهدی (عج)، اشاره می‌شود؛ در برخی از قصص نیز، حدیث و اقوالی از شخصیت‌های بزرگ مذهب تشیع آورده می‌شود. هدف قصه‌پرداز از این کار نیز احتمالاً این بوده که گوش مستمعان با نام تشیع مأنوس و در نهاد شنوندگان جای‌گیر شود.

امام شیعی در قصص این دوره از جمله امام علی (ع)، امام حسن (ع)، امام حسین (ع) معمولاً برای پر کردن ذهن مردم از مذهب نوئیت و آشنا کردن گوش مستمع با مذهب تشیع، نقلی می‌شده است. قهرمان در این قصه‌ها، شخصیت‌های دینی اند و نقل با نقل قصه در مورد این افراد، آن‌ها را برای مستمعان گوش‌آشنا کرده است. نقل/ قصه‌پرداز، در این نوع قصص، به شرح دلاوری‌ها و رشادت‌های امام علی (ع) یا دیگر اشخاص تاریخی-مذهبی می‌پردازد. در این داستان‌ها، امام شیعی، پهلوانی دینی معرفی می‌شود و از نظر کارکرد نیز همانند قهرمان قصه‌های دیگر در همین دوره، به گفته قصه‌های این دوره کفار [غیرشیعیان] را مسلمان می‌کند. ساختار این قصه‌ها غالباً، اپیزودیک است و در هر اپیزود، امام علی (ع) به جنگ با یکی از قبایل کافر می‌رود و پس از تحمیل شکست نظامی، آن قبیله را مسلمان می‌کند. از جمله این متون، می‌توان به جنگ‌نامه امام علی یا داستان جنگ‌های حضرت محمد و حضرت علی نسخه خطی موجود در کتابخانه مجلس به شماره ۱۲۲۳۸، کلیات هفت‌جلدی مختارنامه و داستان کوه قاف اشاره کرد.

در راستای تبلیغ و ترویج دین نوئیت شیعی، قهرمانان تاریخی-مذهبی و امامان شیعی نمود پررنگی در قصص یافتند؛ کارکرد امام شیعی در قصص، در جهت نفوذ گفتمان مذهبی مد نظر عصر صفوی بسیار کارآمد بود. توده مردم، غالباً با نقلی شاهنامه الفت گرفته بودند و قهرمان ملی، رستم، در اذهان عمومی جای‌گیر شده بود. اشاره به امام شیعی و پرورش و تثبیت آن در افکار عمومی در پذیرش گفتمان مذهبی عصر بسیار می‌توانست مفید باشد. حتی، در راستای اشاعه مذهب در میان توده و راسخ کردن اعتقاد ایشان در باب مباحث دینی، شاه اسماعیل پس از اعلام تشیع گروهی به نام تبرائیان را مأمور کرد در کوچه‌ها و بازارها به راه بیفتند و با صدای بلند به لعن و طعن خلفای سه گانه و سنیان و دشمنان دوازده امام (ع) بپردازند. شنوندگان نیز موظف بودند کلمه بیش‌باد و کم‌مباد گفته، هرکس از این امر امتناع می‌کرد، قورچیان و تبرداران اقدام به قتل آن‌ها می‌کردند (روملو، ۱۳۸۴، ص. ۶۱).

۲. اثبات برحق‌ی مذهب تشیع

امامان شیعی در ادبیات داستانی و قصص عصر صفوی، از دو طریق در پی اثبات حقانیت مذهب تشیع در مقابل

مذاهب دیگر هستند. اول اینکه در غالب قصص این دوره، مذهب تشیع، به مثابه دین اسلام در نظر گرفته شده است؛ منظور از اسلام در ادبیات داستانی این دوره، فقط یک بخش از دین اسلام را در بر می‌گیرد و آن مذهب تشیع است و گویا تنها مذهب برحق اسلام، شیعه است؛ دومین مقصود از برحق مذهب تشیع در این بخش، ناظر بر اقرار معاندان به حقانیت مذهب تشیع در برابر دیگر مذاهب است. به طور کل، تنها مذهب برحق، مذهب تشیع است. کشف و اقرار به برحق مذهب تشیع، یکی از علل چرخش معاندان به این مذهب است.

در داستان مختارنامه، کلمهٔ تشهد در برگیرندهٔ امام علی (ع) است:

«عبدالله صوفی پوشیده و عمامه خز سفید بر سر نهاده و محاسن سفید تا ناف کشیده و مصحف حمایل کرد و عصائی از چوب خرما در دست گرفته که بر آن نوشته بود لا اله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» (واعظ هروی، بی تا، ص. ۱۲).

«امیر گفت جهد کن و سوار شو که شیعه از بیرونست. کافران شمشیر بر یکدیگر نهادند پنداشتند که بر دشمن می‌زنند. به یک ساعت بسیاری از آن ملعونان یکدیگر را بکشتند. میان گیر و یهودی همیشه باد نزع/ زهر طرف که شود کشته، سود اسلام است» (واعظ هروی، بی تا، ص. ۴۴).

در اینجا قهرمان قصه با یک ترفند زیرکانه، دشمنان را به جنگ یکدیگر می‌فرستد و بیت نیز مؤید این انگاره است که غیر تشیع، کافر و غیر مسلمان است.

در قصهٔ داستان جنگ‌های حضرت محمد و حضرت علی (ع) کافر به غیر شیعه اطلاق می‌شود و مسلمان کسی

است که بر امامت امام علی (ع) شهادت بدهد. کلمهٔ تشهد محتوی لفظ امام علی (ع) است:

«گفت ایکافران. بشناسید آن خدایی را که چنین عادی را بر دست من هلاک گردانید. روی پس کرد و گفت اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله و اشهد ان علی ولی الله» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۲ و ۳)،

«بگو سلام من به روی کسی باد که بداند و بشناسد که در همهٔ عالم خدا یکیست و محمد رسول اوست و علی ولی خداست» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۱۳؛ همین جمله در برگ‌های ۴۱ و ۴۸ و ۶۰ و ۹۲ نیز تکرار شده است)،

«سلیمان نبی روی به من کرد گفت ایجوان. چون روی دیدار محمد را بینی سلام من بدو برسان و بگویی که سلیمان بن داود گفت لا اله الا الله محمد رسول الله و علیاً ولی الله» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۲۰)،

«پیغمبر خدا دعا کرد و علی آمین گفت که در آن زمان ناله از سنگ برخواست و بترکید و درختی از وی بیرون آمد شکوفه کرد بریخت میوه آورد فی الحال برسانید و باد تند و وزید و آن برگها به آواز

بلند می‌گفتند اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله و علیاً ولی الله» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۲۲).

در قصه کوه قاف کارکرد امام علی (ع) به طرق مختلف در راستای تحکیم گفتمان‌های غالب عصر صفوی در میان توده بوده و در راستای تثبیت و تحکیم گفتمان‌های مقبول در نزد حکومت و طرد گفتمان‌های رقیب فعال بوده است. اقرار معاندان به حقانیت مذهب تشیع در برابر دیگر مذاهب دیگر توسط قهرمان مغلوب حریف (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ‌های ۱۳، ۱۸ و ۳۷) و اقرار اهل تسنن به برحق مذهب رقیب که از لفظ "دین برحق" استفاده می‌شود (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ‌های ۴۲، ۵۴)، از نمونه‌های اثبات برحق مذهب تشیع در کتاب داستان کوه قاف است.

۳. امام شیعی، الگوی پهلوانی

قصه، خاصیت غرق‌کنندگی^۵ دارد. قصه‌نویس را در خود غرق کرده و وی را وارد دنیای خیالی می‌کند. زبان ساده و دنیای جذاب قصه، روایت‌شنو را در خود حل می‌کند و این خود باعث قطع ارتباطات دنیوی مخاطب و ورود او به دنیای رنگارنگ قصه می‌شود. مخاطب در این خلسه داستانی، با یکی از اشخاص قصه هم‌ذات‌پنداری می‌کند. این خلسه فردی، می‌تواند در الگوسازی برای مخاطب مؤثر باشد. گفتمان مذهبی، گفتمان غالب عصر صفوی بوده است. تلقین الگوی پهلوان مذهبی، یکی از بهترین الگوواره‌هایی بوده که به مخاطب تزریق می‌شده است. قهرمانان تاریخی-مذهبی، یعنی امامان شیعی، علاوه بر رشادتهایی که از خود بروز می‌دادند که می‌توانست روحیه جنگ‌آوری را در مخاطبان تقویت کند^۶، در تحکیم مبانی عقیدتی و آشنا کردن گوش شنوندگان با اشخاص مذهبی بسیار سودمند بوده است.

در قصص عصر صفوی، اغلب، خبری از قهرمانان پادشاهزاده نیست؛ دلیل این امر، احتمالاً، ماهیت نقل قصه در این دوره است. قصص این دوره، در درجه اول، برای سرگرمی نقل نشده، بلکه در یک برهه حساس تاریخی نقل شده است که از طرفی مرزهای سیاسی از جانب کشورهای همجوار تهدید می‌شده و در داخل نیز شورش‌هایی با رنگ مذهب و با هدف سیاسی، مانند نقطویان، در حال پا گرفتن بوده است. در چنین شرایطی، نقل قصه‌ای که اشراف‌زادگان برای به چنگ آوردن معشوقه، طی طریق کنند، چندان محلی از اعراب نداشته است، بلکه قصه‌ای لازم بوده است متشکل از قهرمانانی که رسالت دینی خود، یعنی دعوت از کفار [= غیر شیعه] به اسلام [= شیعه] را سرلوحه

کار خود قرار دهند؛ قصه‌ای لازم بوده است که در پیوند با مردم باشد، بتواند برای آحاد مردم الگوسازی کند و همچنین عامل تهییج و انگیزشی برای توده باشد. امام شیعی، پهلوانی مذهبی و الگوی مناسبی برای برآورده کردن این نیازها بوده است.

در متون تاریخی-مذهبی این دوره مانند داستان کوه قاف^۶ و جنگنامه امام علی (ع) قهرمان قصه، امام علی (ع)، به جنگ شیران و جنیان و غولان می‌رود و آن‌ها را مجبور به گشتن از مذهب به اصطلاح خود قصه، ناحق: غیر تشیع، به مذهب به حق: تشیع می‌کند. در قصص مذهبی این دوره امام، پهلوانی است که به قصد ترویج مذهب به بلاد دیگر می‌رود، با ازدها می‌جنگد و حتی شاخ و برگ درختان را هم مسلمان می‌کند. در قصه غزوةالمجاهدین، حضرت محمد (ص)، امام علی (ع) را به جنگ حظام، حاکم یمن که مال بسیاری به هم زده، می‌فرستد تا وی را به اسلام درآورد. اتفاقاتی که در راه برای امام (ع) رخ می‌دهد، به مانند سنت قصه‌گویی ایرانی، سرشار از کوه‌ها و دژه‌های صعب‌العبور است، ولیکن امام از این اودیه می‌گذرد و به سبک قهرمانان قصص عامیانه، دشمنان را چون خیار تر به دو نیم می‌کند یا با یک حرکت، سرشان را از تن می‌کند:

«یابن الحسن گفت یا رسول الله به اطراف و حوالی یمن از پهلوی ولایت عمران وادی‌ای که آن را وادی الضیر می‌گویند و میانه عمران و پایتخت او یک هفته راه است که از هفت وادی و هفت قلعه باید گذشت در قلاع مذبوره رجال دلیر و شجاعان بسیارند» (غزوةالمجاهدین، برگ ۴).

«امام علیه السلام با او بر پشت مرکب نشسته به دست راست سر زرخ و به دست چپ سر او را گرفته گردنش پیچیده و به جهنمش فرستاد بیکی رسیده بیک ضربت او را دو نیم ساخت» (غزوةالمجاهدین، برگ ۹).

«ساقی کوثر رسیدند مانند شیر که به شکار دلیر حمله نماید بر ایشان بسته به دو دست چهار دست و پای مرکب را از زمین برداشته بر دیگری زد که هر چهار بر زمین افتاده یکی با مرکب هلاک شد دیگری بر روی افتاده» (غزوةالمجاهدین، برگ ۱۰)؛

«جعد که شجاع و دلیر بود ندا داده گفت یابن العم بگیر این شیر شرز را و جعد سر راه را بر امام علیه السلام بر بسته گمان برد که مظفر خواهد بود درین فکر بود که امام علی بر او جستی کرد کمر او را بضربتی بست که دیگر کمر نبسته دو نیمه بر زمین افتاد» (غزوةالمجاهدین، برگ ۲۱)؛

«پای مردی را پیش گذاشته به سر پنجه حیدری بازوی او را گرفته از زمین ربوده بر دیگری می‌زد و هر دو را بقتل رسانیده» (غزوةالمجاهدین، برگ ۲۲).

«چون چنان دید تیغ از نیام برکشید بر فرق کافری زد که تا کمرش بشکافت و بر میان یکی دیگر زد که چون خیار تر به دو نیم کرد» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۱۶)؛

«شمشیر از کمرش بیرون آورد بر کمرش زد چون خیار تر بدو نیم کرد» (داستان جنگ‌های حضرت

محمد و امام علی، برگ ۴۰)؛

«سلام بر روی کسی باد که بداند خدا یکیست و محمد رسول و علی ولی خداست لرزه بر اندام

آنکافران افتاد» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۴۳).

قهرمان در این دست قصص مذهبی امام شیعه است که به جنگ کافران می‌رود و آن‌ها را شکست می‌دهد؛ دلاوری‌های امام در این قصص، مانند عیاران و پهلوانان قصص تاریخ ادب فارسی است؛ در واقع، امام در قصص تاریخی-مذهبی عصر صفوی، پهلوانی است که مانند قهرمانان ملی و عیاران قصص فارسی، به جنگ دشمنان می‌رود و اعمال سلحشورانه از خود بروز می‌دهد.

الگوی امام شیعی، در قصص بعدی، بر عهده پهلوانان مردمی گذاشته می‌شود. نقش امام شیعی در متون داستانی را در قصه‌ای مانند حسین کرد، قهرمانان کوچک و بازار بر عهده می‌گیرند. دگردیسی الگوی امام شیعی به پهلوانان مردمی، ناظر است به دگردیسی شخصیت اول قصص این دوره یعنی امام علی (ع) با کارکرد مذهبی، تا تبدیل آن به قهرمان ملی با کارکرد ملی-مذهبی. شخصیت مقدس امام که در قصه‌های تاریخی-مذهبی این دوره، نمود دارد؛ کم‌کم، در قصه‌های تاریخی و غیرتاریخی، جای خود را به افراد کوچک و بازار یا پادشاهان و اشخاص تاریخی دیگر می‌دهد اما کارکرد هر دو شخصیت در نهایت تبلیغ، ترویج و نیز دعوت از غیرمسلمان به اسلام است؛ مثال بارز این مسئله، حسین کرد است که پهلوان و قهرمانی است از جنس مردم و مهم‌ترین وظیفه خود را در جدال با دشمنان، شیعه کردن آن‌ها می‌داند.

۴. دعوت غیرمسلمان به اسلام

همان‌طور که پیش‌تر توضیح داده شد، مقصود از اسلام در قصه‌های این دوره، مذهب تشیع است و در طرف دیگر، کفر به غیر شیعه اطلاق می‌شود. رسالت اصلی امام شیعی در قصص عصر صفوی، برگرداندن غیرمسلمانان [غیر شیعه] به اسلام [شیعه] است. دعوت مخالفان از غیرشیعه به مذهب شیعه، در واقع، پرکاربردترین تصویر مذهبی در قصص این عصر است؛ در قصص این دوره، قهرمان غیرمسلمان، یا اسلام را می‌پذیرند و از مرگ نجات پیدا می‌کند و یا اسلام را نمی‌پذیرند، که در این صورت محکوم به مرگ می‌شوند. بر اساس سنت قصه‌گویی ایرانی، قهرمان قصه باید سراسر دنیای شناخته شده روزگار خود را درنوردد، حال یا به قصد رسیدن به معشوق و یا برای گسترش دین حق؛ از ایران و عثمانی و هندوستان تا بلاد فرنگ؛ همگی این نواحی، توسط امام شیعی، به اسلام دعوت می‌شوند و اسلام

می‌آورند. جبهه پیروز نیز در تمامی نبردهای مسلمان و غیرمسلمان، از آن اسلام است.

هدف متون داستانی این دوره از مبحث شیعه‌گردانی غیرشیعیان، علاوه بر گوش آشنا کردن توده با مذهب تشیع، در دو مورد دیگر نیز قابل پیگیری است؛ اول اینکه نقال این قصص قصد دارد نشان دهد مذهب تشیع، مذهبی فراگیر است که در تمامی دنیا در حال نشر و گسترش است و از این طریق برای قصه‌شنو، باوری قلبی نسبت به پذیرفتن مذهب تشیع ایجاد می‌کرده است. دوم، مسئله مجازات عدم پذیرش مذهب تشیع است. همان‌طور که مطرح شد، کیفر نپذیرفتن مذهب تشیع مرگ است. این مرگ محتوم، ربعی نیز در دل توده ایجاد می‌کرده که در هر صورت، پذیرفتن مذهب تشیع، ضرورت سیاسی، اجتماعی و مذهبی زمان بوده است.

در قصه غزوةالمجاهدین/ داستان جنگ‌های امام علی (ع) که از قصص تاریخی این دوره است، قصه‌هایی از زندگی امام علی (ع) و دعوت ایشان از غیرمسلمانان به اسلام نقل شده است:

«قوم بعد از ملاحظه این مدعا، همگی به یکبار گفتند ما را به تو تاب مقاومت نیست نه در جنگ و نه در حيله و ما شهادت می‌دهیم به ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و ان محمد رسول الله و انک علیا زبده الاقران و قاتل الشجعان پس امام علی علیه السلام از اسلام ایشان بسیار مسرور و فرحناک گردید» (غزوةالمجاهدین، برگ ۱۲-۱۳)؛

در این قصه، در برگ‌های ۲۲، ۳۷، ۴۳، ۶۳، ۹۶، صراحتاً به دعوت مخالفان به مذهب تشیع اشاره شده است.

در قصه داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، امام علی (ع) به جنگ کافران می‌رود و آن‌ها را مسلمان می‌کند:

«نام من فیروزشاه چون سلیمان مرا بدید در زمان دست به دعا برداشت در پیش خدا گفت یا رب اینجوان را هم بدین صورت بدار تا ببیند روی ماه مصطفی و سلیمان پیغمبر رو به من کرد گفت ایجوان چون روی دیدار محمد را ببینی سلام من بدو برسان و بگویی سلیمان ابن داود گفت اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمد رسول الله و اشهد ان علیاً ولی الله» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۲۰)؛

«شاه مردان ذوالفقار از میان برکشید و بکار آورد و از آن کافران می‌کشت تا هفصد کافر بکشت و باقی مسلمان شدند» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۴۹)؛

«زرقام بت‌پرست چون نگاه کرد امیر را به نوعی دید به دوزانوی ادب پیش او بنشست گفت ایجوان تو گفستی سر بریده سخن می‌گوید شاه مردان گفت آری سر را بیاورید نزد من. بحق تو ای کردگار

لم یزل این زمان آور به فضل خویش سر را در سخن/ تا بگوید شرح حال خویشتن زرقام چون حال
بدید مسلمان شد» (داستان جنگ‌های حضرت محمد و امام علی، برگ ۶۲).

نتیجه‌گیری

پژوهش‌های جدی در ادبیات عامه می‌تواند نقش مؤثر ادبیات داستانی را در تحولات اجتماعی - سیاسی عصر صفوی نشان دهد. ادبیات داستانی در این دوره، برای ترویج نظام سیاسی، نقشی را بر عهده گرفت که تا آن زمان قصیده در دربارهای ایرانی بر عهده داشت؛ با این تفاوت که دیگر زندگی شخصی شاه و شاهزادگان مرکز ثقل قصه نبود، بلکه ساختار اعتقادی نوپای شیعی-ایرانی قهرمان‌دیگری را در قصص و ادبیات داستانی این دوره می‌طلبید که بتواند در راستای تثبیت گفتمان‌های سیاسی، اجتماعی و ایدئولوژیک عصر، نقش مؤثری را بر عهده بگیرد. این قهرمان محبوب، کسی نبود به‌غیر از امام شیعی، که علاوه بر مشروعیت ایدئولوژیک ذاتی، قهرمانی بود که به‌خوبی می‌توانست نقش گفتمان‌ساز موردنظر و موردنیاز جامعه عصر صفوی را مرتفع سازد. این‌گونه بود که در عصر صفوی، ادبیات داستانی، غالباً منشور، به‌جای ادبیات منظوم درباری نشست و ادبیات عامه بیش از هر دوره‌ای در تکوین و تثبیت نهاد سیاسی - اعتقادی حکومتی صفویان، نقش پیدا کرد و پادشاه، نقش اول قصص پیش از این دوره در ادبیات داستانی، جای خود را به امام شیعی داد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بنا بر گفته صریح فخرالزمانی در کتاب طراز‌الانخبار که مهم‌ترین کتاب کلاسیک در مورد میانی قصه است، در ذیل فصل سوم، به دلیل «فی‌المجلس خوانی» و در عین حال «مناسب‌خوانی»، قصه‌پرداز بر شاعر رجحان یافته است. خلاصه قول وی، بدین ترتیب است:

در رجحان قصه‌خوان بر شاعر به دو دلیل: نخستین دلیل آنکه بر ارباب دانش روشن است و بر اصحاب بینش مبرهن، در وقتی که قصه‌خوانی در مجلس یکی از سلاطین کامکار قصه بخواند، یقین حاصل است که در آن محفل ده تن یا بیش یا کم از مردم قابل و فاضل خواهند بود. هرگاه که متکلم در میان این قسم جماعت دشوارپسند فصیح و بلیغ و سلیس تقریر نماید و در هنگام تقریر، خوش حرکات و شیرین‌کار باشد. اشعار خوب و ابیات مرغوب، وقتی که سخن تشنه مناسب‌خوانی گردد، و بخواند و چون کلامش به آخر رسد، از اول تا آخر یک کلمه لغو نگفته باشد، به مراتب به از شاعر است. دلیل ثانی اینکه اگر شاعری شعری می‌گوید، ده نوبت بر آن می‌گردد و اصلاح می‌نماید بعد از اطمینان قلب بر مستمع می‌خواند. قصه‌خوان نامراد هرچه در بدیهه می‌گوید؛ باید که مربوط باشد و در روزمره او غلط نشود، لهذا نزاکت حرکات موزون در جنب تقریر می‌بایدش به کار برد. هرچه از زبان برآورد، همان است، دیگر اصلاح به کار او نمی‌آید. از روی این دو دلیل

ادامه پی‌نوشت‌ها

یقین حاصل می‌شود، که محنت و ریاضت ارباب نثر بیش از رنج مشقت اصحاب نظم است (فخرالزمانی، ۱۳۹۲، ص. ۲۳).

۲. در کتاب *بوستان خیال* آمده است: «ایشان نیز چون حرص به فراگرفتن قصص تازه داشتند در تحسین با دیگران شریک بودند، برای این‌که علوفه پادشاهی کفاف خرج ایشان نمی‌کرد، به این وسیله چیزی از مردم حاصل می‌کردند (بوستان خیال، به نقل از *محبوب، ادبیات عامیانه، ص ۶۳۳*). علاوه بر مقرر، اینان از امتیازاتی مانند عفو مالیاتی نیز برخوردار بودند؛ ژان کالمار در این باره می‌نویسد: «مشخصاً روضه‌خوان‌ها نیز مثل قصه‌گویان از صنوفی هستند که از مالیات معافند. مدیر آن‌ها نقیب‌السلطنه بود و از آن‌ها برای خبرچینی و تبلیغ حکومت استفاده می‌کردند (کالمار، ۱۳۷۹، ص. ۴۲). علاوه بر این‌ها، از صله‌هایی که به نقالان اعطا می‌شده نیز مشخص است که نقالان، در میان حکام پایگاه رفیعی داشته‌اند:

فاما بدیع و قاسم را ملاجلال پیدا کرده در ایام سلطنت خسرو سکندر شکوه، دارالوا، خدیو جهان‌گیر کشورگشا، شمع دودمان نبوی، شاه اسماعیل حسینی صفوی، زینت‌دهنده اخبار نو و کهن [...] تکلتوخان، در تبریز پرستیز، نورالدهرنامه و ایرج‌نامه را تصنیف کرده، در خدمت آن جهان‌پناه در کوشک نوگذرانده [...] چون تکلتوخان داستانی از ایرج‌نامه را خواند شاه به غایت خرم و خندان گردید و هزار تومان به جایزه آن داستان به مولوی مرحمت فرمود و آن کوشک نو را کوشک تکلتوخان نام نمود و با فرش بدو بخشید (فخرالزمانی، ۱۳۹۲، ص. ۲۱).

۳. شاهد این مدعا، خاوران‌نامه ابن حسام خوسفی است که قبل از صفویان سروده شده بود.

۴. خلاصه مطالب حموی در کتاب *أنیس المؤمنین* راجع به مبحث کشمکش میان قصه‌گویان و علما و تحریم قصه، بدین شرح است: «پیش از طلوع خورشید سلطنت شاه جنت‌مکان علین‌آشیان بعضی از قصه‌خوانان دروغ‌پیشه و بادپیمایان کج‌اندیشه آن قصه موضوعه را با مفتریات بر بعضی از ائمه معصومین - علیهم السلام - آمیخته بودند و عوام را با آن تزویر و تسطیر، محب و دوستدار آن محبوس زاویه سعیر گردانیده، و با آنکه نواب غفران‌پناه قصه‌خوانان را از خواندن آن قصه باطله منع نموده، به شستن دفاتر ظاله ایشان و به تخریب مقبره‌ای که به ابومسلم مروزی نسبت می‌دادند امر فرموده بود، بعد از رحلت آن حضرت به قصور بی‌قصور جنت، بعضی از قصاص باز مرتکب آن ناشایست شده، به اغوا و اضلال عوام اشتغال می‌نمودند؛ و باید دانست که خواندن و شنیدن جمیع قصص کاذبه حرام و از افعال فاسقین است. خاتمه المجتهدین در «مطاعن المجرمیه» آورده است که «سنل الصادق عن القصاص، أیحل الاستماع لهم؟ فقال لا و بعد از نقل این حدیث شریف، می‌فرماید که «اعلم أن أبعد القصاص من الصدق و الصواب و أقربهم بالعذاب و العقاب، الذین هم یکذبون و یفترون علی الباقر و آباءه - علیهم السلام - فی شأن ابی مسلم مروزی، و هو رجل فاجر ملعون لم یکن من شیعه أئمتنا» و در بعضی از کتاب‌های حکمت علمی مسطور است که مردم هر مدینه‌ای بر پنج صفت‌اند: اول خیراند دوم خیراند سیم آنکه نه خیراند و نه شر چهارم آنکه شریر باشند پنجم آنکه بالطبع شریر باشند و گفته‌اند که قصه‌خوانان دروغ‌گوی و افسانه‌خوانان سخت‌روی از این طایفه‌اند. مسود اوراق گوید: بی‌شک قصاص خراس فریبنده گروهی بوده‌اند در شمار زیان‌کاران گمراه‌کننده طایفه». دو نکته در این جا قابل طرح است: ۱. حموی، بخش زیادی از کتاب خود را به قصه ابومسلم اختصاص داده است، از صفحه ۱۳۹ تا صفحه ۱۹۱؛ این تعداد صفحات، نشان از اهمیت این قصه در این دوره و حساسیت‌هایی بوده

ادامه پی‌نوشت‌ها

که بر روی ژانر قصه وجود داشته است. ۲. حموی در این صفحات، لفظ «عوام» را تکرار می‌کند؛ این امر نشان می‌دهد که رابطه قصه با مردم به چه میزان اهمیت داشته است و نیز حکومت، تا چه میزانی این رابطه را زیر نظارت خود درآورده است.

5. Flow.

۶. در عصر صفوی ایران از دو جبهه شرق (ازبک) و غرب (عثمانی) مورد حمله قرار می‌گرفت.
 ۷. کوه قاف، قصه رفتن امام علی (ع) به کوه قاف و سدّ اسکندر و شرح ماجراهای شگفتی است که در این سفر رخ می‌دهد. نسخه‌ای از این قصه به کتابت ۱۰۶۸ ه.ق موجود است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 پرتال جامع علوم انسانی

کتابنامه

- جعفری حسینی، م.م.ت. (۱۳۹۲). بوستان خیال. تهران: فرهنگستان هنر.
- جنگ‌نامه امام علی با داستان جنگ‌های حضرت محمد و حضرت علی (نسخه خطی) بی تا، بی نا.
- حموی، م.ا. (۱۳۸۹). منهج الفاضلین فی معرفه ائمه کاملین. به تصحیح سعید نظری توکلی. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- حموی، م.ا. (۱۳۶۳). انیس المومنین. تهران: بنیاد بعثت.
- خلیلی، ن. (۱۳۹۲). گفتمان نجات‌بخشی در ایران عصر صفوی. تهران: علمی و فرهنگی.
- خوسفی، ا. (۱۳۸۲). برگزیده خاوران‌نامه. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- بدون تاریخ. داستان کوه قاف (نسخه خطی) شماره: ۱۲۰۹۰.
- دشتی، م. (۱۳۷۸). قصه‌های عامیانه در عصر صفوی. ادبیات داستانی، شماره ۵۲. زمستان. صص ۱۰-۱۷.
- ذوالفقاری، ح.، و حیدری، م. (۱۳۹۵). ادبیات مکتبخانه‌ای ایران. تهران: چشمه.
- روملو، ح. (۱۳۸۴). احسن التواریخ. به تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: اساطیر.
- طرسوسی، ا.ح. (۱۳۸۰). ابومسلم‌نامه. به تصحیح حسین اسماعیلی. تهران: قطره، معین و انجمن ایران‌شناسی فرانسه.
- غزوه‌المجاهدین (نسخه خطی) شماره: ۸۳۸۱۶۷۳۷. بی تا.
- فخرالزمانی قزوینی، ع. (۱۳۹۲). طراز‌الانخبار. مقدمه، تصحیح و تعلیقات از سید کمال حاج‌سید جوادی. تهران: فرهنگستان هنر.
- فلسفی، ن. (۱۳۳۳). تاریخ قهوه و قهوه‌خانه در ایران. سخن، دوره ۵، ش ۴. فروردین. صص ۲۵۸-۲۶۸.
- کالمار، ژ. (۱۳۷۹). آیین‌ها و اقتدار تشیع، تحکیم تشیع صفوی. ترجمه یدالله آقاعباسی. تهران: انجمن هنرهای نمایشی ایران.
- محبوب، م.ج. (۱۳۸۶). ادبیات عامیانه ایران. به کوشش حسن ذوالفقاری. تهران: چشمه.
- منزوی، ا. (۱۳۴۸). فهرست نسخه‌های خطی فارسی. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای.
- میرزا سمیعا، (۱۳۷۸). تذکره الملوک. به کوشش محمد دبیرسیاقی. تهران: امیرکبیر.
- واعظ هروی، ع.ح. (بی تا). کلیات هفت جلدی کتاب مختارنامه. تهران: حسینی.